

Türkçede Bir Yapım Eki Olarak +DAn Eki ve İşlevleri

Nesrin Bayraktar*
(Ankara)

Soğuk havaları hiç sevmeyen

Uwe Hocamın 60. Yaşına

sıcacık bir armağan olması dileğiyle

Özet: Türkçenin bilinen en eski yazılı kaynakları olan Orhon Yazıtlarından bu yana kullanılan +DAn eki, baskın olarak ayrılma durumu eki olarak çekim eki karakteri taşır. Türkçenin diğer dönemlerinde biçimsel olarak farklılıklar gösteren ek, temelde bir nesne ya da yerden ayrılma, uzaklaşma ya da terk etmeye vurgu yapar. Ekin Türkiye Türkçesinde çeşitli ad soylu sözcüklerden özel ad yapımında yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu ek; ad soylu sözcük tabanlarından sıfatlar ve zarflar da yapabilmekte; mecaz anlamlı sözcükler oluşturabilmektedir. Bütün bu özelliklerinden dolayı ek, Türkçenin addan ad yapım ekleri arasında yer alacak niteliktedir.

Anahtar Sözcükler: ayrılma durumu; çekim eki; yapım eki

Abstract:

The suffix +DAn which has been in use since Orkhon Monuments, the oldest written documents of Turkish, primarily functions as an inflectional suffix denoting an ablative case. Although it appears to have different forms in various periods of Turkish, the suffix signifies motion and departure away from an object or a place. It appears that the suffix is

---

* bayraktar.nesrin@gmail.com, Hacettepe Üniversitesi.

commonly employed in Turkish to coin nouns from nouns. Additionally, the suffix is also instrumental to create adjectives and adverbs from nouns and coin figurative expressions. Considering such features, the suffix can also be classified safely with other derivational suffixes that make nouns from nouns.

Keywords: ablative case; inflectional suffix; derivational suffix

GİRİŞ

+DAn eki, temelde bir şey ya da yerden ayrılma, uzaklaşma ya da çıkmayı ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bu anlamlar, Orhon Yazıtlarında itibaren görülmektedir. Orhon Türkçesinde +DA eki; r, l, n ünsüzlerinden sonra +tA ve diğer ünsüzler ve ünlülerden sonra +dA alt biçimleriyle bulunma ifadesinin yanında ayrılma da göstermektedir (Geniş bilgi için Bkz. Tekin 2003: 113). Orhon Türkçesinde yalnızca yer ve yön bildiren zarflar yapan bir ek olan +dIn ise Uygur Türkçesinde ayrılma durumu işleviyle kullanılmaya başlamıştır. Bu kullanım Karahanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dönemlerinde de devam etmiştir. Ekin +DIn biçimi bir yandan kullanılmaya devam ederken Karahanlı Türkçesinde +DA ekinin ayrılma ifadeli kullanımları (-mAzdA, -IrdA vb.) ve yer yer +DAn ekinin (andan vb.) de çevrim alanına girdiği görülmektedir. Harezmi Türkçesinde +DIn eki (çoğunlukla +dIn alt biçimiyle) en yaygın ayrılma durumu eki olarak kullanılmakla birlikte +DAn biçimi de görülmektedir. Kıpçak Türkçesi dönemlerinde +dAn olarak kullanılan ek, Ermeni Kıpçakçası metinlerinde genel olarak +DAn, nadiren de +dIn olarak görülür. Eski Anadolu Türkçesinde eklenen tabanın ünsüzünün niteliğine bakılmaksızın +dAn olarak kullanılırken Türkiye Türkçesinde /+dan/, /+den/, /+tan/, /+ten/ olmak üzere dört ayrı alt biçimiyle eklendiği sözcük tabanının önlük artlık ve ötümlülük ötümsüzlük niteliklerine uygun biçimde kullanılmaktadır.

+DAn eki; ad çekim ekleri, başlığı altında Türkçenin dil bilgisini ele alan tüm kitaplarda ayrılma, çıkma, uzaklaşma ya da ablatif eki adıyla yer almaktadır.

Gencan, ekin 17 işlevine değinmiş ancak ekten takı olarak söz etmiş, yapım eki olarak kullanımına yer vermemiştir (2001: 129-131). Eker, durum ekleri başlığı altında +DAn eki için “uzaklaşma/ayrılma/çıkma durumu (ablatif): ev-den (2001: 356)” açıklamasını getirmiştir. Ergin ek konusunda “ablatif hâli (uzaklaşma hâli) bu hâl ismin kendisinden uzaklaşma ifade eden fiillerle münasebetini gösteren hâlidir. Bu hal de daima ekli olup eki *ablatif eki*’dir. Demek ki ablatif eki de ismi fiile bağlayan bir hâl ekidir (2004: 228)” açıklamasını getirmiş ve “datif, lokatif ve ablatif eklerinin aynı tipte olduğunu ve her üçünün de fiilin cereyan ettiği yeri veya istikameti göstermek suretiyle fiilin mekânını ifade eden ekler (2004: 229)” olduğunu eklemiştir. Banguoğlu eki, iççekim halleri başlığı altında “kimden hali ev-den. Evden geliyorum. (2011: 326-327)” ve eki, +A ve +DA ekleriyle bir arada ele alarak “bu üç hal adın zaman ve mekân içinde yer ve yön gösterme halleridir. Bu haller ile bu adlar fiilin oluştuğu *yerleme* (localisation) şartlarını belirtirler. Bu sebeple onlara yer yön halleri (cas locaux) adını veririz. Bu hallerdeki adlar ençok cümlede *isimleme* adını alan bir sözdizimi unsuru olarak kullanılırlar. Yer yön halleri birçok zarfların yapımına da girerler: eskiden (2011: 326-328)”. Karaağaç, uzaklaşma durumunun kullanımları başlığı altında ekin 11 farklı işlevine yer vermiş, ancak eki, bir yapım eki olarak değerlendirmemiştir (2013: 341-344). Korkmaz, “çıkma durumu eki, genellikle yer tamlayıcısı oluşturarak veya zarf görevi yüklenerek adı fiile bağlayan bir ektir. Ancak, bazen de adı ada bağlar veya kendinden sonraki ad ya da ad soylu sözlerle çıkma grupları oluşturabilir (2014: 309)” açıklamasından sonra ekin, 21 farklı işlevine örnekleriyle yer vermiş ve bütün işlevlerde eki bir çekim eki olarak değerlendirmiştir (2014: 309-322).

Türkçenin dil bilgisini konu alan kitaplar içinde yalnızca Ergin’in eserinde bu ekin yapım eki özelliği gösterdiğine ilişkin bir açıklama vardır: Ergin +A, +DA ve +DAn eklerini bir arada değerlendirmiş ve üç eki kapsayacak şekilde “Bunların üçü de fiilin şartlarını gösterirler ve eklendikleri isimler zarf vazifesi görürler. Aynı zamanda bunların hepsi

çekim ekliğini kaybedip yapım eki hâline gelmek temayülü göstermiş ve işleklik sahaları daima dar kalmıştır. (2004: 229)” açıklamasını getirmiştir.

1.+DAn EKİNİN YAPIM EKİ OLARAK İŞLEVLERİ

+DAn ekinin yapım eki olabilmesi hakkında yukarıda yer verilen dil bilgisi kitapları içinde Ergin’in dışında herhangi bir açıklama yer almamaktadır. Yukarıda gelişim evrelerine kısaca değinilen ek, Türkiye Türkçesinde yapım eki niteliğinde de kullanılmaktadır. Ek, yapım eki olarak kişi adı, sıfat, zarf ve mecaz anlamlı sözcük yapımı işlevlerinde kullanılabilir.

1.1.+DAn Ekinin Kişi Adı Yapım İşleviyle Kullanımı: +DAn eki, çeşitli adlara gelerek kişi adları türetmiş ve böylece addan ad yapım eki işlevi kazanmıştır. Taban sözcük Arapça ya da Farsçadan olabilmekle beraber çoğunun Türkçe kökenli olduğu görülmektedir. Buradaki kişi adlarında, taban sözcüğün özelliği, nitelik olarak olumluluktur. Bu adlar, başlangıçta *handan* (< Far. gülen, güler yüzlü, sevinçli) sözcüğüne öykünme yoluyla türemiş izlenimi vermektedir. Özel adların yanlarındaki K kısaltması kız, E kısaltması erkek adı olduğunu göstermektedir. Bu özellikte 17 kişi adı tespit edilmiştir. Bunların çoğunluğu kız adıdır.

Aydan (K, T “ay nitelikli, ay gibi parlak”), Candan (K, Far+T, “samimi, içten”), Dilden (K, Far+T, “gönülden, gönüle ilişkin, gönülle ilgili, candan”), Erden (K, T, “evlenmemiş kız, bakire”), Fulden (K, Ar+T, “ful çiçeğinden gelen, ful çiçeğine ilişkin”), Gökten (K/E, T, “göğe ilişkin, gökle ilgili”), Günden (K, T, “güneşe ilişkin, güneşe değgin”), Gönülden (K, T, “içten, içtenlikle, samimi, olarak”), Gözden (K, T, “göze ilişkin, göze değgin, gözle ilgili”), Gülden (K, Far+T, “güle ilişkin, gülle ilgili; gül özelliğinde”), İçten (K, T, “gerçekten duyulan, yapmacık olmayan, yürekten, candan, samimi”), İzden (K/E, T, “ize ilişkin, iz özelliğinde”), Kökten (E, T, “yüzeyde kalmayan, derine inen, köklü; soydan gelen, soylu”), Nurdan (K, Ar+T, “aslı nur olan, nurlu, ışıklı, parlak”), Özden (K/E, T, “iyi, güzel, hoş, gökçek”), Simden” (K, Far+T, “gümüştan, gümüş nitelikli, gümüş özelliğinde”), Soydan (E, T, “seçkin bir soya

bağlı, böyle bir soyun bireyi”), Tunçtan (E, T, “tunç asıllı, tunç gibi sert ve sağlam”).

1.2.+DAn Ekinin Sıfat Yapım İşlevinde Kullanımı: +DAn eki, Türkiye Türkçesinde adlardan sıfat yapımı işleviyle kullanılmaktadır. Bu işlevde kullanıldığında ekin eklendiği ad tabanı, nitelenen adın kaynağını, içeriğini ya da orijinini gösteren sıfatlar türetmektedir. Bu ilişki ait olunana gösterme biçiminde de tanımlanabilir niteliktedir:

Sudan (bahane, sebep), doğuştan (yüzücü, yetenek), kökten (akraba, dinci, açılım, bağlılık), candan (arkadaş, sarılış, dost, gülümseme, davranış), içten (davranış, gülüş, tebessüm, sevgi, yanmalı), kandan (bağlı, bağlılık, akrabalık), toptan (eşya, satış), bizden (biri), kendinden (örnekli, motorlu), doğrudan (aktarım, konuşma, bakış) vb.

+DAn eki; aynı adın önce +DAn eki, daha sonra +A eki alması ile bir tür ikileme kurarak sıfat işleviyle de kullanılabilir:

Boydan boya (halı), gönülden gönüle (yol), kulaktan kulağa (aktarım, dolaşım), kişiden kişiye (farklılık), soydan soya (değişim), candan cana (yol, aktarım) vb.

Bu tür ikilemeler birbirleriyle zaman, uzam gibi ilişkiler içinde olan farklı sözcüklerle de yapılabilmektedir:

Sabahtan akşama (mesai), içten dışa (dolaşım, halı, sarmal), sabahtan akşama (değişim, çalışma), yazdan kışa (dolaşım, başkalaşım) vb.

+DAn eki, sıfat işlevindeyken düşebilmekte ve Eker, Gencan vb gibi bazı araştırmacılar tarafından takısız ad tamlaması olarak değerlendirilmektedir. Ancak ipek entari, bakır mangal gibi tamlamaların +DAn eki düşmüş sıfat tamlamaları olduğu anlaşılmaktadır.

1.3. +DAn Ekinin Zarf Yapım İşleviyle Kullanımı: +DAn eki, Türkiye Türkçesinde adlardan zarf yapımı işleviyle kullanılmaktadır. Bu işlevde kullanıldığında ekin eklendiği ad tabanı, nitelenen eylemin niteliğini, kaynağını, orijinini veya içeriğini göstermektedir:

Binaya topraktan gir-, içten gül-/sarıl-/sev-, candan sev-, gönlünden kop-, gönülden bağlan-/sev-, yalandan ağla-, içinden konuş-/gül-, dıştan sür- vb.

+DAn eki; aynı adın önce +DAn eki, daha sonra +A eki alması ile bir tür ikileme kurarak zarf işleviyle de kullanılabilir:

İçten içe anla-/ağla-/sez-, nesilden nesile aktarıl-, baştan başa değiş-, ağızdan ağza dolaş-/aktarıl-, boydan boya uzan-, birinden birine git-/karar ver-, kulaktan kulağa aktarıl-/dolaş-, kişiden kişiye değiş-/aktarıl-, sözden söze atla-/geç- vb.

Bu tür ikilemeler birbirleriyle zaman, uzam gibi ilişkiler içinde olan farklı sözcüklerle de yapılabilir:

Baştan sona oku-/hallet-/anla-/kontrol et-, önden sona süregel-/kontrol et-, kökten uca besle-, içten dışa nüfuz et- vb.

1.4. +DAn ekinin Mecaz Anamlı Sözcük Türetme İşleviyle Kullanımı: +DAn eki, çeşitli adlara eklenerek mecaz anlamlı kullanımlar de türetebilir. Bunların bir kısmı argo olarak da kullanılabilir.

İşkembeden (işkembe-i kübradan) at- (yalan söylemek, uydurarak söylemek), hariçten gazel at-/oku- (bir konuyu iyice bilmeden üzerinde görüş ve düşünce ileri sürmek; bir konuşmaya yersiz ve zamansız katılmak), yandan yemiş “bir tarafı aksayan, kötü durumda görünen”, yandan çarklı (şekeri yanına konmuş çay ya da kahve; çaçaron; bir ayağı aksayan), kafadan kontak/çatlak (düşüncesiz, mantıksız iş gören), havadan sudan konuş-/bahset- söz et- (çok önemsiz şeylerden konuşmak) vb.

SONUÇ

Yukarıda tarihsel gelişimine değinilen +DAn eki; Ergin dışında Türkiye Türkçesinin dil bilgisini konu alan kitaplarda ad çekim ekleri içinde ad durum eki olarak değerlendirilmektedir. Biçimsel olarak gerek tarihsel süreç içinde, gerekse aynı dönemde farklı coğrafyalarda farklı özellikler gösteren bir ek olmasıyla dikkate değer eklerden biridir. Başlangıçta ad durum eklerinden biri olmakla birlikte, zaman içinde addan

ad yapımı işlevi kazandığı görülmektedir. +DAn eki, bir yapım eki olarak Türkiye Türkçesinde sıfat ve zarf işlevli sözcükler türetebildiği gibi, mecaz anlamlı sözcükler de türetebilmektedir. Sıfat ya da zarf türetme durumunda aynı ya da birbirleriyle ilişkili farklı sözcük tabanlarına +A yönelme durumu ekiyle birlikte gelerek sözcük birlikteliği oluşturmasıyla da +DAn ekinin addan ad yapım eki olarak gelişmiş bir düzeyde olduğunu söylemek mümkündür. Türkçede takısız ad tamlaması olarak adlandırılan kimi tamlamaların da sıfat türetme işlevindeki +DAn ekinin düşmesi sonucu oluştuğu görülmektedir. Ayrıca nitelikte olumlu çeşitli sözcüklerden +DAn ekiyle türemiş kişi adları da tespit edilmiştir. Bu adlar, sözcüğün kalıcı adlar yapımında da kullanılabilirdiğinin göstergesidir. Bu durumda +DAn eki, dil bilgisi kitaplarında addan ad yapım ekleri arasında yer alabilecek niteliktedir.

KAYNAKÇA

- ATA, Aysu (2002) Harezmi-Altınordu Türkçesi, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2011) Türkçenin Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 9. Baskı.
- DİLÇİN, Cem (2014) Adlar Sözlüğü, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ECKMANN, Janos (1966) Chagatay Manual, Bloomington: Indiana University Publications.
- EKER, Süer (2011) Çağdaş Türk Dili, Ankara: Grafiker Yayınları, 6. Baskı.
- ERGİN, Muharrem (2004) Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Bayrak Basım Yayın Tanıtım.
- GENCAN, Tahir Nejat (2001) Dilbilgisi, Ankara: Ayrac Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay (2013) Türkçenin Dil Bilgisi, Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Baskı.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1994) Kıpçak Türkçesi Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORKMAZ, Zeynep (2014) Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi, Ankara: Türk dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı.

NALBANT, Mehmet Vefa (2008) Dîvânü Lügati't-Türk Gramer I, İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları.

TEKİN, Talat (2003) Orhon Türkçesi Grameri, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9.

www.tdk.gov.tr [Büyük Türkçe Sözlük]

www.tdk.gov.tr [Güncel Türkçe Sözlük]

www.tdk.gov.tr [Kişi Adları Sözlüğü]